

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎԱՅՏԵԱՆ

Դ ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 5

1936

ՆՈՅԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱԻՐԵԱՆ

ԳԱՐԻԻԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆ

(ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ)

I

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿ

Գ. Սունդուկեանի կատարած դերը յստակ կերպով ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է գէթ երկու խօսքով կանգ առնել այն վիճակի վրա, որ ներկայացնում էր հայ թատրոնը Սունդուկեանից առաջ: Տեղի սղութեան պատճառով սկսենք, թէկուզ, հէնց Սունդուկեանին նախորդող ժամանակներից, այսինքն՝ անցեալ դարի 50-ական թւականներից, երբ թէ՛ Պոլսի եւ թէ՛ Կովկասի հայութեան մէջ զգացւեց ազգային թատրոնի պահանջը: Հայկական երկու հատւածներն էլ թատերական գործը սկսեցին փոխառութեամբ օտարներից: Արեւմտահայերն իրենց սնունդը ստանում էին Փրանսական գրականութիւնից, արեւելահայերը՝ ռուսականից: Թարգմանում էին զաւեշտներ, կոմեդիաներ, իսկ Պոլսում նաեւ օպերէտներ: Այդ բոլորը՝ կատարւում էր անխնամ ու հապճեպով եւ, սովորաբար, հրատարակութեան չէր տրւում: Կովկասի հայ բեմին ամենից շատ նիւթ էին մատակարարում Փուլիինեանն ու Տէր - Գրիգորեանը, որոնք այնքան մեծ վարձութիւն էին ձեռք բերել, որ մէկ - երկու գիշերւայ մէջ մի ամբողջ թատերախաղ էին պատրաստում:

Կովկասում, հայ թատրոնին կից եւսումնական եւ վրացական թատ-

511-2001

րոնը, որ նոյն իսկ դեռ 1850 թ. պետական նպաստ էր ստանում: Վերաց թատրոնի գլուխը կանգնած էր յայտնի գրող Ելիս. Գէորգի Էրեսդովը, որի մերձաւոր աշխատակիցն էր հայ Զուրար Անտոնովը, հեղինակ բազմաթիւ թատերախաղերի, որոնք վայելում էին ժողովրդականութիւն նոյն իսկ համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին: Սակայն, հակառակ այդքան բարեյաջող պայմանների, վրաց թատրոնը վերջ գտաւ 1856 թ.-ին:

Կովկասեան թուրքերն այդ ժամանակ դեռ թատրոն չունէին, թէեւ Միրզա - Ֆաթհ - Ալի - Ախունդ - Չադէն գրել էր 7 թատերախաղ ազրբէջանեան թուրքերի լեզուով, որոնց մէջ կային եւ խիստ յաջող գործեր: Այդ թատերախաղերը 1852-ին հրատարակեցին ռուսերէն թարգմանութեամբ, իսկ ընդհանրաւ լոյս տեսաւ 1857-ին: Դրանք թարգմանւած են եւ պարսկերէն եւ երկար ժամանակ սիրւած էին Պարսկաստանում: Իսկ Կովկասում մինչեւ 90-ական թւականները ոչ մի անգամ՝ չեն ներկայացել:

Այս էր թատրոնի ընդհանուր կացութիւնը Կովկասում, երբ, իրեն թատերագիր, երեւան եկաւ Գ. Սունդուկեանը:

II

ՄԱՐԴԸ

Գարրիէլ Սունդուկեանը ծնւել էր 1825 թ. յունիս 29-ին, Թիֆլիսում: Նրա հայրը, Անչիս - Խատիս եկեղեցու ծխական Մկրտում Սունդուկեանը, բնիկ Թիֆլիսցի էր, Թիֆլիսի մոկալակներէց *), եւ պատկանում էր արտասահմանի - Եւրոպայի - հետ առեւտուր անողների դասին:

Մկրտումը վախճանւեց, երբ Գարրիէլը դեռ 6 տարեկան էր: Վերջինիս, ինչպէս եւ կրտսեր եղբօր ու քրոջ խնամքն ու դաստիարակութիւնը ամբողջովին անցաւ մօր, որ ծաղում էր Ռոտինեանց տոհմից եւ մեծ մտքի ու լայն սրտի տէր կ'լինէր: Նա կարողացաւ իր գաւազին տալ այն ժամանակների համար բացառիկ կրթութիւն եւ մինչեւ մահ էլ պահեց իր ազդեցութիւնը նրա վրա:

Մի դէպք մեծապէս օգնեց նրան: Ամուսնու մահից յետոյ, նրանց տան վերին յարկում բնակւեց Փարիզի Արեւելեան Կենդանի Լեզու-

*) Մոկալակի էին կոչում Թիֆլիսի հարուստ վաճառականները, որոնք սովորաբար գրաւում էին մեծաթանակ առեսւրբ: Առանձին դաս էր վրաստանում՝ դասային յատուկ արտօնութիւններով: Մոկալակիները համարում էին պատւաւոր քաղաքացիներ:

ԳԱԲՐԻԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆ

ների վարժարանի ուսուցչապետ ուսնայեցի Յակովբ Շահան Զրպետը իր Փրանսուհի կնոջ հետ: Շահան Զրպետը հրաւիրւած էր Ներսէս Աշտարակեցու կողմից կազմակերպելու Ներսիսեան դպրոցը:

1832 թ. ապրիլ 1-ին Գարրիէլը սկսեց դաս առնել Զրպետ ամուսիններից եւ շարունակեց մինչեւ 1838 թ., երբ օգոստ. 16-ին մեռաւ Շահան Զրպետը, իսկ կինը վերադարձաւ Ֆրանսա: Ամէն օր առաւօտեան ժամը 8-ից մինչեւ երեկոյեան ժամը 6-ը Գարրիէլը մնում էր Զրպետի տանը, ուր, բացի ընդհանուր դարգացումից, ստանում էր նաեւ Զրպետից հին ու նոր հայերէնի, իսկ կնոջից՝ Փրանսերէնի դասեր: Արդիւնքը եղաւ աւելի քան դոհացուցիչ: Գարրիէլը շատ լաւ սովորեց հայերէն լեզուն եւ ազատ խօսում, կարդում ու գրում էր ֆրանսերէն: Բացի այդ, Զրպետից սովորեց եւ լատիներէն ու իտալերէն եւ առանձնապէս սիրեց երկրաչափութիւնը: Տարիներ յետոյ, Սունդուկեանը, առանց վարձատրութեան, երկրաչափութիւն դասաւանդեց Ներսիսեան դպրոցում: Քանի որ Զրպետեան ամուսինները ուսներէն չգիտէին, մօր պնդումով Գարրիէլը ուսներէն լեզւի դասեր առաւ նախ հայ — կաթոլիկ Մամուլեանից, յետոյ ուսսական Գիմնազիայի հայերէնի ուսուցիչ Արարատեանից:

Զրպետի մահից յետոյ Գարրիէլը մտաւ Արզանով եղբայրների Ազնականների գիշերօթիկ վարժարանը, որ կազմակերպւած էր Լադարեան Ճեմարանի ձեռով, եւ 1840-ին աւարտեց մրցանակով: Նոյն տարին մտաւ Թիֆլիսի Գիմնազիան, որ աւարտեց 1841-ին: Իբրեւ յաջող աշակերտ, ստացաւ պետական թոշակ եւ մեկնեց ուսանելու Պետերբուրգի համալսարանում: Մտաւ բանասիրական բաժնի արեւելեան լեզուների մասը եւ յաջողութեամբ աւարտեց 1850-ին

1850 թ. Թիֆլիս վերադառնալուց յետոյ, Սունդուկեանը, իբրեւ թոշակառու, կոչեց պետական ծառայութեան եւ Կովկասի փոխարքայի դիւանատանը ստացաւ սեղանապետի օգնականի պաշտօն: Երեք տարի յետոյ, փոխարքայի կարգադրութեամբ փոխադրեց Դերբենտ, նահանգապետի դիւանատան կառավարչի պաշտօնով: Այդ փոխադրութիւնը տեղի ունեցաւ իբրեւ հետեւանք բախումի, որ Սունդուկեանը 1852-ին ունեցաւ փոխարքայի դիւանատան գանձապետ Բելեայեւի հետ: Վերջինս անարգական վերաբերում էր ցոյց տւել դէպի Սունդուկեանը, եւ սա շատ ծանր խօսքերով պատասխանել էր նրան: Բելեայեւը դիւանապետ Շչերբինայի միջոցով պահանջել էր, որ Սունդուկեանը հրապարակով ներողութիւն խնդրէ իր ասածների համար, բայց մերժում էր ստացել: Շչերբինան բաւականացել էր միայն Սունդուկեանին բանտարկելով դիւանատան մէջ, բայց Բելեայեւը այդ-

քանով չէր գոհացել եւ յաջողել էր, 7 ամիս յետոյ, Սունդուկեանին Դերբենդ փոխադրել տալ:

Դերբենդում Սունդուկեանը մնաց ամբողջ հինգ տարի եւ բազմաթիւ անգամներ խնդրեց փոխարքայ իշխ. Վորոնցովին եւ սրա յաջորդ իշխ. Բարիատինսկին, որ իրեն իրաւունք տրւի վերադառնալ Թիֆլիս: Խնդրում էր եւ մայրը, բայց միշտ ապարդիւն: Միայն 1858 թ. նրան յաջողեց տեղափոխել Թիֆլիս, այս անգամ ձանապարհների Հաղորդակցութեանց Շրջանային Վարչութիւնը, ուր պաշտօնավարեց 50 տարի, մինչեւ 1907 թ. փետրւար, երբ թողեց պաշտօնը տարեկան 2500 ռուբլու կենսաթոշակով և զազտնի խորհրդականի աստիճանով: Հրաժարականի պաշտօնաթղթում կառավարութիւնը առանձնապէս գնահատում էր նրա անկաշառ եւ ազնիւ նկարագիրն ու օրինակելի պաշտօնավարութիւնը:

1863 թ. Սունդուկեանը ամուսնացաւ Սոֆիա Միրիմանեանի հետ, որի հետ գրեթէ 50 տարի ապրեց սիրով ու համերաշխութեամբ: Ամուսնութիւնից ունեցաւ հինգ զաւակ՝ երկու մանչ, երեք աղջիկ:

Իր ամբողջ կեանքը Սունդուկեանը անցկացրեց Թիֆլիսում. միայն չորս տարի ապրեց Պետերբուրգում, ուսանելիս, հինգ տարի Դերբենդում եւ մի ամիս էլ Փարիզում: Թիֆլիսի հետ նա կապած էր բացառիկ սիրով եւ քաղաքն ու բնակչութիւնը ճանաչում ու սիրում էր ջերմօրէն: Նա հաւատար կատարելութեամբ տիրում էր հայերէն ու վրացերէն լեզուներին, լաւ գիտէր թուրքերէն ու սլաւերէն եւ հիմնովին տեղեակ էր արաբերէն լեզւի տարբերքին: Շատ լաւ գիտէր եւ ռուսերէն ու ֆրանսերէն:

Սունդուկեանը բարձրահասակ, բարեկազմ, պատկառելի արտաքինով, գեղեցիկ մարդ էր: Արտաքինով միշտ մաքուր ու մայելուչ, հազնում էր անթերի ճերմակ սպիտակեղէն եւ ամառ – ձմեռ կրում էր բաց – գորշ մորթէ գտակ: Անթերի մաքրութեան տպաւորութիւն էին թողնում եւ նրա տունն ու ընտանիքը: Մարմնաւոր մաքրութիւնը ապացոյց էր եւ նրա ընտանիքի բարոյական մաքրութեան, որի բոլոր անդամները կապած էին իրար հետ սիրոյ եւ մտերմութեան կապերով:

Սունդուկեանը հարուստ մարդ չէր, բայց եւ երբեք կարիքի մէջ չի գտնուել: Նա որոշ Ժառանգութիւն էր ստացել իր հօր երբեմնի խոշոր հարստութիւնից եւ ինքն էլ շատ լաւ ռոճիկ էր ստանում: Այդքանը բաւական էր պարզ եւ հիւրասէր կեանքի համար: Նա իրեն պահում էր մեծ արժանապատուութեամբ եւ անկեղծ յարգանք էր առաջ բերում ամենքի մէջ:

Նիւթական ասպնոյութիւնը աղատում էր նրան կախումից հասարակական գործերում: Նա ինչ որ անում էր՝ անում էր առանց վարձատրութեան, յաճախ ինքն էր ծախսում առանց յետ ստանալու ակնկալութեան:

Սէրը դէպի թատրոնական գրականութիւնը Սունդուկեանի մէջ երեւան եկաւ դեռ պատանեկան օրերին: Մի անգամ, դեռ գիմնազիայի աշակերտ եղած ժամանակը, 17 տարեկան հասակում, նրա ձեռքն ընկաւ Շիլլէրի «Սէր եւ Խարդաւանք» թատերգութեան ռուսերէն թարգմանութիւնը: Երեկոյեան նստեց կարդալու եւ, հակառակ մօր պնդումների, տեղից վեր չելաւ մինչեւ որ առաւօտեան ժամը 4-ին չվերջացրեց ընթերցումը: Եւ երկար ապրում էր կարդացած գրքի տպաւորութեան տակ: Ըստ երեւոյթին, այդ նոյն գիշերն էլ երեւան եկաւ նրա սէրը դէպի թատրոնը: Պետերբուրգում, ռուսնողական աշխատանքների միջոցին, նա ջանասիրութեամբ յաճախում էր ռուսական եւ Փրանսական ներկայացումները Ալեքսանդրինսկի եւ Փոքր թատրոններում, որոնք երկուսն էլ այն ժամանակ դերասանական փայլուն կազմ ունէին: Միեւնոյն ժամանակ Սունդուկեանը եռանդով ծանօթանում էր համաշխարհային գրականութեան եւ, մանաւանդ, թատերական գլուխ գործոցներին:

III

ԳՈՐԾԸ

Երբ 1858 թ. Սունդուկեանը Դերբենդից եկաւ Թիֆլիս, այնտեղ նա գտաւ հայկական կազմակերպած թատրոնի պէս մի բան: Առաջ էր եկել դերասանների աւելի կամ պակաս չափով մնայուն մի խումբ եւ ժամանակ առ ժամանակ տրւում էին ներկայացումներ: Խաղացանկը բաղկացած էր գլխաւորապէս զաւեշտներից ու թեթեւ կոմեդիաներից, որ ռուսերէնից առնելով յարմարեցնում էին փուլինեանը եւ Տէր — Գրիգորեանը:

Երբ Սունդուկեանը ծանօթացաւ ու բարեկամացաւ դերասանների ու թատերագիրների հետ, սրանք շատ շուտով տեսան, որ նա լաւ հասկանում է բեմական արւեստը եւ շատ իրադեկ է եւրոպական թատերական գրականութեան: Բանը սկսեց խորհուրդներից, որոնց համար յաճախ դիմում էին Սունդուկեանին, իսկ վերջը բարեկամները սկսեցին խնդրել, որ թատերախաղեր գրէ: Սունդուկեանի առաջին փորձը, 1863-ին, եղաւ «Գիշերւայ սաբբը Խէր է» կատակը, որի մէջ արտայայտեց Սունդուկեանի հմտութիւնը բեմական արւեստ-

տում, այլ եւ նրա քաջ ծանօթութիւնը մանր առեւտրական դասի կեն-
ցադին ու Թիֆլիսի բարբառին: Մի գործողութիւնից բաղկացած այդ
կատակը անօրինակ յաջողութիւն դտաւ եւ երկար չէր վերացուած
բեժից:

Սունդուկեանի յօրինած երկրորդ թատերախաղը եղաւ «Խաբա-
րալա»-ն, (1865 թ.), սկզբնապէս երկու գործողութիւնից: Այստեղ
վեր է առնւած ամուսնութեան խնդիրը, որ այն ժամանակները հայ
կեանքի ցաւոտ երեւոյթներէից մէկն էր: Եւրոպական կրթութիւն
ստացած մի իրտասարդ, փողոցում, մի տան դրան առջեւ, պատա-
հում է մի գեղեցիկ կնոջ եւ շատ հաւանում է նրան: Դրանից օգտը-
ւում է այդ տան տէրը, մի հարուստ վաճառական, որ ունէր արտա-
քինով խիստ տգեղ, բայց գեղեցիկ հոգու տէր մի աղջիկ. եւ աշխա-
տում է իր աղջկան ամուսնացնել վերեւ յիշւած երիտասարդի հետ:
Վերջինս պնդում է, որ նշանելուց առաջ տեսնելի հարսնացուի հետ:
Հայրը սարքում է տեսակցութիւն – նշանադրութիւնը: Բայց ինչքան
եւ աշխատում են աղջկան գեղեցկացնել, կեղծիքը երեւան է դալիս
եւ նշանադրութիւնը ջուրն է ընկնում:

Այս նիւթը Սունդուկեանին շատ էր զբաղեցնում եւ նա երկու
անգամ վերամշակեց իր գրւածքը: Երկրորդ վերամշակութեան ժա-
մանակ «Խաբարալա»-ն դարձաւ երեք գործողութիւնից բաղկացած
եւ վերջնական ձեւն ստացաւ 1879 թ. իրբեւ չորս գործողութեամբ
թատերախաղ: Աստիճանաբար խաղը ազատեց կատակի տարրից եւ
վերածւեց իրական ճշմարտութեամբ յագեցած թատերական երկի:
Պէտք է նկատել, որ հեղինակը աշխատում է գրաւել ընթերցողի եւ
դիտողի համակրանքը դէպի մտաւորականը, որ այդպիսի տարօրի-
նակ ձեւով կին է փնտռում իրեն համար, բայց ընթերցողի ու դիտո-
ղի, ինչպէս եւ հեղինակի իրական համակրանքը ամբողջապէս թըշ-
ւառ աղջկայ կողմն է:

Հայ կնոջ կեանքի ծանր վիճակը Սունդուկեանի մշտական մտա-
հոգութեան առանցքն է կազմում: Նա անվախ ու համարձակ կեր-
պով, գրեթէ իր բոլոր երկերում այս կամ այն ձեւով պաշտպան է
դուրս գալիս հայ կնոջ ոտնահարւած իրաւունքների, արդարացնում
կամ ելք է փնտռում եւ միշտ համակւած է անկեղծ ու ջերմ կարեկ-
ցութեամբ դէպի հայ կնոջ դառն ճակատագիրը:

«Խաբարալա»-յին 1866 թ. յաջորդեց «Օսկան Պետրովիչն էն
կիմֆում» մէկ արարնոց կատակը, որի մէջ Օսկանը – «Գիշերայոյ սա-
բրը խէր է» զաւեշտի հերոսը – մահւանից յետոյ, հակառակ իր ա-
կնկալութեան, դժոխք է ընկնում, ուր հանդիպում է իր Թիֆլիսեցի

ծանօթներէից շատերին, որոնց թւում եւ «Պաթարալա»-յի հերոսներին: Եւ ամէն հանդիպման առթիւ Օսկանը սրամիտ նկատողութիւններ է անում:

1869 թ. —ին Սունդուկեանը տւեց մի նոր կատակ՝ «Եւ այլն, կամ նոր Դիոգիմէս», որի մէջ Թիֆլիսցի առեւտրականները սուր ծաղրի են ենթարկում Փարիզից վերադարձած եւ պատւաւոր ընտանիքում իրեն պահել չգիտցող երիտասարդին: Հեղինակը իր այս դրամածին առանձին կարեւորութիւն չէր տալիս եւ տպեց միայն 1907 թ., երբ պատրաստում էր իր երկերի ժողովածուն հրատարակութիւնը:

1869 թ. վերջերը Սունդուկեանը լոյս ընծայեց իր «Ելի մէկ գոն» վեց արարնոց թատերգութիւնը: Սկզբնապէս այդ երկը կրում էր «Մախլա» անունը եւ մէկ անգամ ներկայացւեց բարեգործական նըպատակով, բայց հեղինակը մնաց դժգոհ եւ առաւ ու անմիջապէս վերամշակեց: «Ելի մէկ գոն»-ի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. — Սարգիս անունով մի հարուստ վաճառական ունի մի ուսեալ ու դադարակաւ որդի, որ սիրահարւած է մի գնդապետի աղջկայ վրա. աղջիկն էլ սիրում է նրան: Թիֆլիսցի միլիոնատէր Բրիլիանտովն էլ ունի մի աղջիկ ու մի տղայ. երկուսն էլ թեթեւամիտ ու պծնասէր: Բրիլիանտովը որոշում է որդուն ամուսնացնել գնդապետի աղջկայ հետ, իսկ աղջկան՝ տալ Սարգիսի տղին: Այդ նպատակով համաձայնութեան է գալիս Սարգիսի հետ, սա էլ իր հերթին խօսք մէկ է անում գնդապետի կնոջ հետ: Նրանց ծրագիրը իրականանում է. մայրը յաջողում է համոզել աղջկան, որ մերժի Սարգիսի որդուն եւ ամուսնանայ միլիոնատէրի որդու հետ: Սկզբնական ձեւի մէջ, ընդհակառակը, խաղը վերջանում էր միլիոնատէրի խայտառակութեամբ եւ սիրահար զոյգի ամուսնութեամբ:

1870 թ. Սունդուկեանը հրապարակ է գալիս իր «Պէպո»-յով, որ իրական յեղաշրջում առաջ բերեց հայ թատերական գրականութեան մէջ: «Պէպո»-ն շատ շուտով գրաւեց առաջնակարգ տեղ հայ բեմի վրա և մինչեւ այսօր էլ պահում է այդ տեղը: Հիմա էլ վերածւած է շարժապատկերի եւ շարունակում է գրաւել հասարակութեան ուշադրութիւնը: «Պէպո»-ն մի տեսակ յայտնութիւն եղաւ ամբողջ Կովկասի համար: Նա անցաւ վրաց, թրքական եւ նոյն իսկ ռուսական բեմերը: Սունդուկեանի միւս բոլոր երկերի պէս, «Պէպո»-ն էլ բացառիկ յաջողութիւն գտաւ վրացիների մօտ: Պէտք է ասել, որ «Պէպո»-յի վրաց բեմի վրա ունեցած յաջողութեան պատճառներից մէկն էլ վարպետ թարգմանութիւնն է, որ արել է հեղինակը ինքը:

«Պէպո»-յի մէջ միաժամանակ զարգանում է երկու դրամա. մէկը

Պեպոյի քոյր Կէկէլի ողբերգութիւնն է. Կէկէլը նշանւած է մի երկ-տասարդ վաճառականի հետ, որին խոստացւած է 1000 ուրբի օժիտ: Պեպօն կորցրել է վաճառական Արուսիին Զիմզիմովի տւած 1000 ուրբ-լու մուրհակը, եւ Զիմզիմովը մերժում է վճարել դրամը, որի պատ-ճառով նշանածն էլ հրաժարւում է Կէկէլից, որ խորը վշտի մէջ այս-պէս է արտայայտում իր ցաւը. «Ինձ պաշ արաւ ու իմ պաշը տարաւ ուրիշին էրիտ.» (3-րդ գործ., 2-րդ տես.):

Աղջկայ այդ ողբերգութեան կից եւ աւելի ուժգնութեամբ զար-գանում է Պէպոյի հոգեկան տառապանքը. նա ինքն է նշանել քրոջ եւ խոստացել օժիտ տալ. ինքն է կորցրել մուրհակը եւ դրանով անբու-ժելի ցաւ պատճառել քրոջ: Երկրորդ գործողութեան մէջ կայ մի հիա-նալի երկախօսութիւն Պեպոյի եւ Արուսիինի միջեւ, ուր Պեպօն բար-ձրանում է բարոյապէս եւ ողորմելի վաշխառու Արուսիինը մնում է սեւերես: Սունդուկեանի իր իսկ ասելով՝ այդ երկախօսութիւնը յօ-րինելիս, նա վերապրել է այն խիղախ խօսքերը, որ 1853-ին ինքը ա-սել էր փոխարքայի դիւանատան գանձապետին եւ որի պատճառով աքսորւել էր Դերբենս:

Իր յանդուգն խօսքերի համար Պեպօն դատապարտւում է բան-տարկութեան, բայց ահա մուրհակը գտնւում է: Առնելով այդ լուրը, Արուսիինը շտապում է Պեպոյի մօտ եւ խոստանում է ազատել բան-տից. նա պատրաստ է նոյն իսկ կրկնակին վճարել, միայն թէ խայտա-ռակութիւնից ազատւի: Բայց Պեպօն անողոք է. նա պատասխանում է. «Հաջաթ չէ, կէհամ բիրթը կու նստիմ. հնդի խօ չիմ մեռնի, մէ օր կու ազատւիմ ախար, էլի վադէն հեռու չէ: Շատի'ն իս խափի էսէնց, շատի' գլխին իս օյին էկի էսէնց, շատի' բողազն իս դուս կտրի էսէնց, ու յիս Պեպօն չիմ ւլի, թէ դիփունանց ջիգրը չիմ հանի: Սաղ աշխարքում էրէսդ մուր կու շինիմ»:

«Պեպօ»-ն Սունդուկեանի միակ երկն է, որ դուրս է գալիս քաղ-քենի շրջանից եւ պատկերացնում է Թիֆլիսի հասարակական նոր խաւի՝ արհեստաւորների եւ շրջուն առեւտրականների կամ կինտօ-ների կենցաղը: Գեղեցիկ ձօնի մէջ, որով գրւածքը նւիրւած է յայտնի դերասան Գէորգ Չիչկեանին, որը համոզել էր տիպեր առնել կինտօ-ներից, Սունդուկեանը «կինտօ» հասկացողութիւնը բնորոշում է «լո-թի եւ պաժարնի» *) բառերով:

Թիֆլիսի կինտօները բաժանւում էին երկու կարգի՝ զարաչուխա-

*) «Պաժարնի», որ նշանակում է հրէշ, մօտաւորապէս նայն իմաստով գարծ է ածուում եւ պալսախայց մէջ՝ «թուլութեամբ»:

լու եւ պարզ կինտօներ: Պեպն պատկանում էր զարաջուխալու շարքին՝ մի տեսակ կինտոյական աղնականութիւն, որ պահում էր իրեն մեծ արժանապատուութեամբ, խիստ պատւախնդիր էր եւ տրւած խօսքը պահող: Հազուադէպ էլ նրանք տարբերւում էին միւս կինտօններից: Հազնում էին սեւ չերկէսկա, մինչդեռ պարզ կինտօները, ինչպէս Կակուլին, հազնում էին սովորական արխալուխ եւ միայն հանդիսաւոր օրերին երեւում էին չերկէսկայով: Պարզ կինտօները շրջուն մանրավաճառներ էին եւ իրենց ամբողջ ապրանքը կրում էին գլխի վրա, փայտէ ամանով (Թարախ): Կինտօների երկու խումբն էլ յայտնի էր սուր լեզուով եւ ուրախ ու զարթ ապրելակերպով: *)

Պեպո»-յին յաջորդեց, 1871 թ., «Բանդլաժ Օջախ»-ը, ուր ողբերգութիւնը ծագում է մի աղջկայ ամուսնութեան խնդրից: Օսէփ անունով ոչ – հարուստ վաճառականի կին՝ Սալոմէն՝ կամենալով իր աղջկան տալ մի երիտասարդ պետական պաշտօնեայի, երկար խնդիրներից յետոյ, համաձայնւում է օժիտը հասցնել 7000 ռուբլու: Օսէփը մեծ դժուարութեամբ կարողանում է յանձն առնել այդ պարտականութիւնը: Այդ մասին լուր է առնում Օսէփի պարտապահանջ վաշխառու Փարսեղը, որ մտածում էր ի՛ր աղջիկը ամուսնացնել նոյն պաշտօնեայի հետ: Անմիջապէս դիմում է դատարան, նշանադրութեան օրը, մուրհակը ձեռքին, ոստիկանների հետ դալիս է Օսէփի տունը եւ հիւրերի ներկայութեամբ դրամն է պահանջում: Փեսացուն խոկոյն փախչում է, հիւրերը բամբասելով հեռանում են եւ «Ջանդլաժ Օջախը» մնում է մենակ ու թշւառ:

Թատերգութեան բոլոր տիպերը շատ բնական ու կենդանի են, միայն Օսէփը մի քիչ շատախօս է: Դրա փոխարէն՝ Օսէփի հօրաքոյր Սախօն ուղղակի հիանալի է իր ոսկի սրտով ու իմաստուն խօսքերով: Նա այնքա՛ն յիշեցնում է Սունդուկեանի մօրը, որը անսահման ազդեցութիւն է ունեցել որդու վրա: Վեսելովսկիին գրած մի նամակում, Սունդուկեանը ասում է, թէ Օսէփի տիպով նա ներկայացրել է իր ազգականներից մէկին, իսկ Սախօն իր մայրն է:

Վերջապէս, 1878-ին, հայ դերասանական խմբի խնդրանքով, Սունդուկեանը հայացնում է Մոլիէրի «Ժորժ Դանդէն» յայտնի թատերախաղը: Հայերէնում Ժորժ Դանդէնը դառնում է Դանդուռ Գէվօ, Անտեիլը՝ Նարնուրիսա, Դէ – Սոտանովիլը՝ Զանգիբաշի եւ այլն: Ինչպէս, առհասարակ, Սունդուկեանի բոլոր գործերը, այս էլ

*) Վրացի բանաստեղծ Գրիշաշվիլին Թիֆլիսին նւիրած իր ուսումնասիրութեան մէջ շատ էջեր է նւիրել կինտօներին:

բեմի վրա մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, բայց հեղինակը հրապարակութեան չտւեց, այլ սկսեց թարգմանել բուն բնագիրը, որ լոյս տեսաւ միայն 1907-ին: Թարգմանութիւնը կարելի է համարել գլուխ գործոց, եւ Սունդուկեանի տիրապետութիւնը Թիֆլիսի բարբառին՝ «քանչեւ»:

Այս երկերով վերջանում է Սունդուկեանի ստեղծած իրապաշտ թատերախաղերի շարքը, որ մեծ մղում տւեց հայ թատրոնին եւ հայ սիրող գերասանից ստեղծեց գիտակից թատրոնական գործիչ: Սունդուկեանի այս գործերի ազդեցութեան տակ էր, որ հայ թատրոնական գրականութիւնը ստացաւ իրապաշտ բովանդակութիւն եւ ընթացք:

Ապա Սունդուկեանի ստեղծագործութեան մէջ գալիս են աւելի փիլիսոփայական բնոյթ կրող երկեր: Վաթսուն տարեկան հասակում, 1890-ին, նա գրում է «Ամուսիններ»-ը: Առաջ նա մերկացնում էր հայ իրականութեան եւ մասնաւորապէս ընտանեկան կեանքի վէրքերը. հիմա արդէն փնտռում է վէրքերը բժշկելու միջոցներ: «Ամուսիններ»-ի մէջ, որ Սունդուկեանի միակ գործն է, գրւած գրական հայերէնով, պետական բարձր պաշտօնեայ Սամսոնեանը ամուսնացած է Մարգարիտ անուկով մի գեղեցիկ ու պարկեշտ կնոջ հետ: Ամուսինը, աւելի քան թեթեւամիտ մի մարդ, ամէն քայլափոխին դաւաճանում է կնոջ: Կինը գիտէ այդ եւ նեղւում է թէ ամուսնու անառակ վարք ու բարքից եւ թէ ընտանեկան անբովանդակ ու տոգոյն կեանքից: Մի անգամ նա հանդիպում է իր մանկութեան մէկ ընկերոջ՝ սպայ Արամեանին, որին սիրել է մի ժամանակ ու սիրել փոխադարձաբար: Հին սէրը նորից բորբոքւում է նրա մէջ, եւ նա որոշում է թողնել ամուսնուն ու սեփական աշխատանքով ապրել: Ամուսինը մերժում է իրաւունք տալ, որ նա առանձին ապրի, բայց Արամեանը յաջողում է նրանից ստանալ այդ իրաւունքը: Մարգարիտն ու Արամեանը բացատրւում են փոխադարձ սիրոյ մէջ եւ որոշում են սպասել օրինական ամուսնալուծութեան, որ յետոյ ամուսնանան: Այսպիսով, ուրեմն, ելքը գտնւած է. կինը կարող է թողնել իր չսիրած ամուսնուն եւ ազատ ընտրութեամբ նոր կեանք սկսել սիրած մարդու հետ:

Այն ժամանակների եւ ա՛յն շրջանների համար, ուր ապրում էր Սունդուկեանը, սա, ի հարկէ, նոր ուղի էր: Այս գործը, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ, մեծ հոգս ու յուզում պատճառեց Սունդուկեանին, բայց առանձին յաջողութիւն չունեցաւ ո՛չ հայ, ո՛չ վրաց, ո՛չ էլ ռուս բեմերի վրա: Երկու հակադիր ուղղութեան պատկանող թեր-

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅ ԳԵՐԱՍԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԹԱՏԵՐԱՍԷՐՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՒՄԲԸ

1.- Արտ. Սուփասեան, դերասան, 2.- Յովս. Արովեանց, դեր. 3.- Բժ. Միք. Տէր - Գրիգորեանց, քատերագիր.
 4.- Գեորգ Ազիբեգեանց, յուշարար, 5.- Պերն Պոսշեանց, 6.- Բժ. Ռոմ. Նադիրեանց, 7.- Պետ. Վարշամեանց, դեր.
 8.- Մարկ. Ազաբեգեանց, խմբագիր, 9.- Սահ. Ազիբեգ - Մելիքեանց, դեր. 10.- Գր. Բեժմեանց, դեր. 11.- Միք. Ամրիկեանց, դեր. 12.- Գր. Իզմիրեանց, ընդհ. վարիչ, 13.- Յովհ. Կուսիկեանց, դեր. 14.- Թով. Զարդեղեանց, դեր.
 15.- Պօղ. Բենֆեան, դեր. 16.- Վաղ. Շահխաբունեանց, դեր. 17.- Գարր. Սուչոսկեան, 18.- Կոստ. Տէր - Ստեփանեանց, երգիչ, 19.- Մեհրաբեանց, երգիչ, 20.- Գեորգ Արովեանց, երաժշտապետ, 21.- Բժ. Նիկ. Փուլինեանց, քատերագիր, 22.- Սա. Տէր - Յովհաննիսեանց, դեր. 23.- Յար. Յարութիւնեանց, երգիչ, 24.- Սա. Մա- տինեանց, դեր. 25.- Յովհ. Փարանեանց, գեղարուեստ.:

թերն էլ՝ «Մշակ» ու «Նոր Դար», աննպաստ արտայայտեցին, ի հարկէ, ամէն մէկը իր տեսակէտից:

«Ամուսիններ»-ից յետոյ Սունդուկեանը երկար լռեց: Եւ միայն 1907 թ. հրապարակ եկաւ «Բաղնիսի բողջա» զաւեշտով, ուր երիտասարդ այրի Թալալը, որ մի շաբաթ առաջ կորցրել էր ամուսնուն, որի մահը դառնօրէն լացել էր, հեռանում է սկեսուրի տնից, իբր թէ, մօր հետ բաղնիք գնալու եւ յետոյ մօրը տանը գիշերելու համար: «Բաղնիսի բողջա»-ն պատրաստելիս, նա զաղտագողի մէջը դնում է իր բոլոր թանկագին իրերն ու լաւ հագուստները եւ գնում է ծնողների տունը, ուր բաղնիքի փոխարէն նրան սպասում էր նշանադրութիւն մի հարուստ ծերունու հետ, որին Թալալը խելքից հանել էր իր տեսքով, երգերով ու պարերով:

Իր այս գործին Սունդուկեանը կցել էր հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Սա իմ «Պեպօ» կատակերգութեան յառաջաբանը, նրա նախերգանքն է, ուր Աղալոյի եւ Թալալի դիմակի տակ մանրամասնօրէն նկարագրւած է, թէ ինչպէս գտան միմեանց եւ ամուսնացան «Պեպօ»-յի Զիմզիմովն ու նրա ընտրած ու սիրած Եփեմիան»:

Հակառակ իր յառաջացած տարիքին, այս զաւեշտում էլ Սունդուկեանը պահել է ոճի ու գործողութեան աշխուժութիւնը: Տիպերն ու կեանքի պատկերները այնպէս կենդանի են ներկայացւած, որ «Բաղնիսի բողջա»-ն ոչինչով յետ չի մնում Սունդուկեանի առաջին չրջանի գործերից:

1907 թ. Սունդուկեանը թողնելով պետական պաշտօնը՝ ձեռնարկում է իր անտիպ գործերի հրատարակութեան եւ արդէն տպւած ու սպառւածների՝ վերհրատարակութեան՝ վերջնական խմբագրութեամբ: Եւ 1907 թւից սկսած իր բոլոր հրատարակութիւնների վրա իր անւան կողքին, փակագծի մէջ աւելացնում է «Համմալ» կամ «Նոյն եւ Համմալ», որ իր սկզբնական ծածկանունն էր:

1909 թ. Սունդուկեանը Թիֆլիսում բեմադրում է մի նոր թատերախաղ՝ «Սէր եւ Ագառուքիւն», իսկ յաջորդ՝ 1910-ին, իր ծննդեան օրը, յունիս 27-ին, այդ թատերախաղից մէկ օրինակ ընծայում է կընոջ մի յուզիչ մականգրութեամբ: Այդ գրւածքում 40 տարեկան մի մարդ ամուսնանում է 20 տարեկան ամէն տեսակէտից գեղեցիկ մի աղջկայ հետ: Ամուսինը անսահման սիրով սիրում է իր երիտասարդ կնոջ, բայց վերջինս յայտնում է, թէ ինքը չատ է գնահատում ու յարգում, բայց չի սիրում ամուսնուն: Վերջինս զգացւած՝ կնոջ ազատութիւն է տալիս եւ ինքը հեռանում է՝ խոստանալով ձեռք բերել ամուսնալուծութեան արտօնութիւն: Նիւթը, ինչպէս տեսնում ենք,

նոյնն է ինչ որ «Ամուսիններ»-ի մէջ, միայն այնտեղ ամուսինը անպիտան մէկն է, իսկ այստեղ՝ շատ ազնիւ, զգայուն եւ զոհաբերութեան ընդունակ մի մարդ։ ՏՃ տարեկան հեղինակի այս գործը, հակառակ նիւթի հնութեան, զարմացնում է կենդանի ու գունազեղ երկաթօսում-թիւններով :

Իր վերջին գրածքը, որ աւարտեց 1912-ին – իր մահւան տարին – եւ որի ուղղումն ու սրբագրութիւնը փոխանակ կնոջ, ինչպէս անում էր առաջ, յանձնեց Նինա աղջկան, ՏՄամեայ Սունդուկեանը նւիրում է հայ աղջկայ փառաբանութեան: Ընդհանուր առմամբ, կեանքից ու հետաքրքրութիւնից զուրկ մի գրածք է, որ առանձին արժէք չի ներկայացնում նրա երկերի մէջ: Կոչւում է «Կտակ»:

Այստեղ խօսք չսկիտի լինի Սունդուկեանի հրապարակախօսական գրածքներին, «Մեղու»-ում, «Մշակ»-ում եւ «Արձագանգ»-ում տրուած նրա «Մասլահատ»-ների կամ «Վարենկի Վեչեր» երգեծական պատմածքի մասին: Սունդուկեանի ստեղծագործութեան եւ հայ թատրոնի պատմութեան մէջ նրա կատարած դերի բնորոշման համար նրանք անմիջական նշանակութիւն չունեն, թէեւ հետաքրքրական են Սունդուկեանի մաքուր հոգին ու սիրտը, նրա անաղարտ նկարագիրը լմբոնելու տեսակէտից:

IV

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սունդուկեանի մասին գրողները մէկից աւելի անգամներ աշխատել են պարզել, թէ ո՞ւմ է հետեւել հայ մեծանուն թատերագիրը, ո՞վ է ունեցել նրա վրա առանձնապէս մեծ ազդեցութիւն՝ Մոլիէրն ու եւրոպական թատերական գրականութիւնը, թէ՞ ոռու թատերագիր Օստրովսկին։ Նշանաւոր ոռու դերասանուհի Գ. Ֆէդոտովան գրում էր նրան ի պատասխան շնորհաւորութեան. «Խորապէս զգացած եմ հաճելի ուշադրութիւնից մեծ գրողի, որ յիշեցնում է ինձ մեր անմոռանալի Օստրովսկուն»։ Ֆէդոտովայի այս կարծիքին համամիտ են գրեթէ ամենքը, ի թիւս որոց եւ Իւ. Վեսելովսկին, որ իր գրական ուսումնասիրութիւնների մէջ յաճախ վերադառնում է այս խնդրին։ Սակայն, հարցի լաւագոյն պատասխանը տալիս է ինքը Սունդուկեանը նոյն Վեսելովսկիին գրած 1902 թ. նոյեմբ. 19 նամակում։ Առաջ ենք բերում այդ նամակը Ե. Շահագիրի թարգմանութեամբ։

« Ես Ձեր հարցումներին պատասխանում եմ բացաիրտ, որ ծնած եւ կրթւած լինելով Ռուսաստանում, անցած լինելով ռուս գիմնազիո-

նի եւ համալսարանի դասընթացները, լսած լինելով ռուս ուսուցչապետների, նամանաւանդ զբաղանութեան ուսուցչապետ Նիկիտենկոյին չորս տարի շարունակ Պետերբուրգի համալսարանում, ես բնականօրէն պիտի դտնէի ռուս մտաւոր կեանքի ազդեցութեան ներքոյ: Բայց թէ ո՞ր ռուս հեղինակները ամենից աւելի են ազդել իմ վրա եւ այդ հեղինակների ո՞ր գրածքները յատկապէս տպաւորութիւն են թողել, այժմ ես գիշարանում եմ որոշել: Ինձ թւում է, որ ես քիչ թէ շատ ամենքին էլ երախտապարտ եմ իմ դարգացման համար, ինչպէս եւ շատ օտարազգի հեղինակների, որոնց գրածքները ես մանկութիւնից կարդացել եմ Փրանսերէն լեզուով:

« Ամենից աւելի ես ինձ երախտապարտ եմ համարում նախ իմ մօրս, որ իր բարութեամբ եւ առողջ դատողութեամբ իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում ղեկավարել է իմ գործողութիւնները, եւ, երկրորդ, իմ դաստիարակներին — գիտնական Ջրպետեանին եւ նրա կրթած փարիզեցի Փրանսուէի կնոջը, որոնց մօտ ես մնացել եմ վեց տարի շարունակ, առաւօտեան ժամը ութից մինչեւ երեկոյեան վեցը:

« Մայրս եւ իմ մանկութեան դաստիարակներս արել են այն որ խեղճին, զրկեալին եւ կարօտեալին եւ միշտ վերաբերել եմ կարեկցութեամբ: Ես, օրինակ, երբեք չեմ մոռանայ այն սասանիչ ներդրութիւնը, որ ես զգացել եմ 40 տարի սրանից առաջ Վիկտոր Հիւգոյի «Դատաւարտեալի վերջին օրը»-ի Փրանսերէն բնագիրը կարդալու ժամանակ»:

Սունդուկեանի տւած այս բացատրութիւնը ամենից ճիշտն է: Համոզումները, հասկացողութիւնները, ճաշակները իւրաքանչիւր կրթած մարդու մէջ արդիւնք են նրա իւրացրած մշակոյթի, որ իր հերթին բաղկացած է բոլոր այն ապրումներից ու տպաւորութիւններից, որ մարդ ստանում է իր բովանդակ կեանքի ընթացքին. յաճախ փոքրիկ մի բան, պատահական մի տպաւորութիւն, փողոցում տեսած մի դէպք մարդու մէջ թողնում են խորունկ եւ անջնջելի հետք: Միայն նեղմիտ ու սահմանափակ մարդիկ կարող են կուրօրէն հետեւել: Սունդուկեանին իր ժամանակի համար լայնօրէն զարգացած, շատ կարողացած, ռուս եւ եւրոպական զբաղանութեան մօտից ծանօթ եւ կեանքի խորունկ փորձ ու ծանօթութիւն ունեցող, բիւրեղի պէս մաքուր սրտի տէր մարդ էր: Նա կեանքը առնում էր իր իրական վիճակով, իր երկերի դերակատարներին մօտենում էր ուղղամտութեամբ, սրտով ու համակրանքով եւ մտրակում էր այն ամենը, որ իր անաղարտ հոգուն թւում էր դատաւարտելի: Բնական է, որ նման մի մարդ ստեղծա-

դործէր առանց կաշկանդումի, եւ առանց կրկնելու ուրիշի ասածները, գերծ պատրաստի կաղապարներէց, ազատ եւ ինքնուրոյն կերպով:

Վ

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆԻ ԼԵԶՈՒՆ

Սունդուկեանի բոլոր երկերը, թատերական թէ այլ կարգի, գրած են Թիֆլիսի բարբառով: Միակ բացառութիւն է կազմում «Ամուսիններ» թատերգութիւնը, որ գրած է գրական լեզուով եւ այդ պատճառով էլ զուրկ է Սունդուկեանի միւս երկերի աշխուժութիւնից եւ գունագեղութիւնից: «Ամուսիններ»-ի լեզուն անկենդան ու ձանձրալի է, զուրկ համից ու հոտից եւ նոյն իսկ, ոմանց պնդումով, դերծ չէ անհարազատութիւններից:

Սունդուկեանի միւս բոլոր երկերը աչքի են դարձում լեզւի կատարելութեամբ: Ամէն քայլափոխին տեսնւում է Թիֆլիսի բարբառի կատարեալ տիրապետութիւնը: Սունդուկեանը այդ բարբառն իւրացրել էր իր մօր կաթի հետ. արդէն նրա մայրը ուրիշ լեզուով չէր էլ խօսում նրա հետ: Սունդուկեանի կիներ էլ ընդի թիֆլիսցի էր եւ ամուսնու հետ խօսում էր միայն այդ բարբառով, որ հետագային էլ մնաց նրանց ընտանեկան լեզուն: Սունդուկեանը իր լեզւի ճոխութիւնները ստանում էր եւ Թիֆլիսի հասարակ ժողովրդից, որի շրջանում սիրում էր լինել ու զրուցել եւ որտեղից քաղում էր լեզական նորանոր հարստութիւններ: Իսկ եթէ ի նկատի առնենք եւ նրա հմուտութիւնը գրաբար հայերէնի մէջ եւ լեզական բնական ընդունակութիւնները, հասկանալի կը լինի նրա լեզւի ու ոճի կատարելութեան գաղտնիքը:

Սունդուկեանը երբեք չէր գրում աճապարանքով եւ միշտ լաւ մը տածում էր: Եթէ երկախօսութեան մէջ նրան պակասում էր որ եւ է բառ, նա յամառօրէն փնտռում էր եւ գտնում կեանքից կամ փոխ էր առնում գրաբար լեզւի անսպառ գանձարանից՝ յարմարեցնելով փոխառութիւնը Թիֆլիսի բարբառի պահանջներին: Նոյն ձեւով վարւում էր եւ արաբերէնից, պարսկերէնից ու թուրքերէնից փոխ առնած բառերի հետ. յաճախ ստուգում էր նրանց նշանակութիւնը բառարանների միջոցով եւ առնում էր միայն այն բառերը, որոնք իրապէս համապատասխանում էին իր փնտռած իմաստին: Կազիմիրսկիի արար – Փրանսերէն եւ Կիֆէրի ու Բելինի թուրք Փրանսերէն բառարանները նրա սեղանի գրքերն էին:

Սունդուկեանը ո՛չ միայն շատ լաւ գիտէր, այլ եւ ապրում ու

զգում էր Թիֆլիսի բարբառը, այլ պատճառով նրա երկերի գործող անձինք խօսելու ձևով էլ տարբերում են իրարից՝ համաձայն տարիքի կամ ընկերային վիճակի: Պեպօն, օրինակ, բոլորովին այլ կերպ է արտայայտում, քան Արութին Ջիմզիմովը, թէեւ երկուսն էլ խօսում են միեւնոյն բարբառով: Գործող անձերի լեզւի այս տարբերութիւնը առանձնապէս աչքի է զարնում «Սէր եւ Ազատութիւն» գրածքի մէջ, ուր 90ամեայ Աղալօն իր խօսելակերպով բոլորովին տարբերում է 40 տարեկան մարդուց, սա էլ՝ 20 տարեկանից:

Թիֆլիսի բարբառի գործածութեան կատարելութեան Սունդուկեանը հասաւ «Ժորժ Դանդէն»-ի թարգմանութեան մէջ: Նա հաւատացնում էր, թէ այդ գրածքը հայերէն ուրիշ կերպ կարելի է թարգմանել, բայց եթէ Թիֆլիսի բարբառով, որով միայն կարելի է արտայայտել Մոլիէրի նուրբ սրախօսութիւնները:

Պէտք է աւելացնել, սակայն, որ նոյն այդ Թիֆլիսի բարբառը արգելք եղաւ Սունդուկեանի երկերի լայն տարածման: Թիֆլիսից դուրս դժար էր գտնել դերասաններ, որոնք կարողանային բնագրի լեզւով խղաղ նրա թատերախաղերը, իսկ թարգմանութիւնը, ի հարկէ, վնասում էր երկի հարազատութեան:

Իրեւ բացառութիւն, պէտք է յիշել «Օսկան Պետրովիչը էն կինը» գրականի վերածումը պոլսահայ բարբառի, որ կատարել է դերասան Ֆասուլեանը՝ «Տայը հիրիկ անդէնը» անունով: Գործը կարելի է համարել իրապէս յաջող:

VI

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆԸ ՎՐԱՅ ՄՕՏ

Սունդուկեանը սնեց ու դաստիարակեց այն ժամանակ, երբ կովկասեան, այսինքն՝ հայ ու վրացի մտաւորականութիւնը նոր-նոր ծնունդ էր առնում, իսկ թուրք մտաւորականութիւնը դեռ բնաւ դոյուլթիւն չունէր: Հայ մտաւորականութիւնը վրացականի համեմատութեամբ բաւական հին էր, չնորհիւ Լազարեան ձեմարանի, որի ընթացաւարտները ազատ մուտք ունէին ռուսական համալսարաններ: Երբ Թիֆլիսում բացեց գիմնազիա, նրա աշակերտներից յաջող աւարտածները պետական թոշակ էին ստանում՝ իրենց ուսումը համալսարանում շարունակելու համար:

Հայ ու վրացի համալսարանականները Կովկաս վերադառնալուց յետոյ ապրում էին համերաշխ: Նրանց միացնում էր ոչ միայն դրպրոցը, այլ եւ մտաւորականի վիճակը հասարակութեան մէջ, ուր ո՛չ

միայն բարձրագոյն, միջնակարգ կրթութիւն էլ հաղապարհ էր: Մասնաւորապէս Սոնդուկեանը, որ հաւասարապէս լաւ տիրապետում էր թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ վրացերէն լեզուներին ու գրականութեան, վրացիները շրջանում էլ մտերիմ մարդ էր, որ հասկանում ու գնահատում էր երկու ժողովուրդների կենսական պահանջները: Մանաւանդ որ, այն ժամանակ դեռ հայերի ու վրացիների ազգային քաղաքականութիւնը հակառակ չէր եւ ուղղւած էր միայն կառավարութեան ուսացման ձգտումների եւ թիրաքների ու պարսիկների դէմ, որոնց ճշմունքները դեռ թարմ էին բոլորի յիշողութեան մէջ:

Յամենայն դէպս, Սոնդուկեանն ինքը միշտ սիրով ու բարեկամաբար էր տրամադրւած դէպի վրացիները, որոնք, իրենց հերթին, յարգանքով ու սիրով էին վերաբերւում նրան: «Մշակ» թերթում (1910 թ. թիւ 96) հրատարակւած իր մի նամակի մէջ, «Պեպո»-յի բեմադրութեան երեսնամեակի առթիւ, Սոնդուկեանը գրում էր. «Աշխատելով երկու հայրենակից, ինձ մեծապէս սիրելի վրացի եւ հայ բեմերի համար, պատկերացնելով ընդհանուր մարդկային դպացմունքներ եւ գաղափարներ, ես չափազանց դպացւած եմ ինձ ուղղւած խօսքերով ու ճառերով, ստացւած շնորհաւորական նամակներով, հեռագրներով եւ ուղերձներով»:

Սոնդուկեանի դերն ու նշանակութիւնը վրաց թատրոնի պատմութեան մէջ շատ լաւ արտայայտւած է վրաց վաստակաւոր թատրոնական գործիչ Կ. Ղիպիանիի մէկ ուղերձի մէջ, որ 1901 թ. ապրիլ 27-ին ներկայացւեց վրաց թատերախմբի կողմից: Ուղերձը կարդացւեց վրացերէն լեզուով Ղիպիանիի կողմից, «Պեպո»-յի վրացերէն ներկայացումից յետոյ: Ղիպիանին յիշելով, որ վրաց թատրոնը սկսւել է իշխ. Գ. Էրիստովի եւ հայազգի Զուրաբ Անտոնովի ջանքերով, որոնցից յետոյ 25 տարի դադար է առել, շարունակում է. «Հանդէս էք գալիս դուք, եւ վրաց թատրոնի համար վրա են հասնում ուրիշ ժամանակներ, նոր կեանք է սկսւում սթափւելով 25ամեայ մահաբերից – երեւան է գալիս վերածնունդը»: Ապա Ղիպիանին խօսում է Սոնդուկեանի տիպերի ընդհանրութեան մասին հայերի եւ վրացիների մօտ, գովաբանում է Սոնդուկեանին իբրեւ ողբեգի, ժողովրդի հոգու խորքերը թափանցողի, ջատագովում է հայ դերասաններին, որոնք արտայայտել են Սոնդուկեանի տիպերը: Եւ շարունակում է. «Ոչ բոլոր մահկանացուներին է վիճակւած լինում օֆտւած լինելու այդպիսի ընդունակութիւններով, այդ պատճառով եւ մենք առաջ ենք քաշում ձեզ մեր միջից, իբրեւ բարձր տաղանդի տէր մի միակերպ»: Իր ուղերձը Ղիպիանին վերջացնում է այսպէս. «Ես, որ»

սէս վրաց թատրոնի գործիչներէից ամենահինը, է՛լ աւելի բերկրանքով ողջունում եմ ձեզ այսօրւայ հանդիսին, որովհետեւ մենք, մայրենի թատրոնի գործիչներս, սնուել ու մեծացել ենք ձեր պիէսներով. մենք ուսել ենք արւեստը ձեր պիէսների վրա, մենք ոգեւորւել ենք ձեր երկերով եւ այսպիսով ձեր աշակերտները լինելով՝ հրճանքով շնորհաւորում ենք ձեր այսօրւայ յորելեանը, քանի որ ոչ ամենքիս է վիճակած հետագայ սերնդի այդպիսի երախտագիտութիւնը, ինչ-պէս ձեզ» :

Ղիպիանիի խօսքերը յորելեանական չափազանցութիւններ չէին : Եթէ վրացիները այդպիսի հանդիսաւորութեամբ տօնեցին Սունդուկեանի յորելեանը 1901 թւին, երբ հայ - վրացական յարաբերութիւնները սրած էին տարապայմանօրէն, նշանակում է, թէ այլ կերպ վարւել կարելի չէր, թէ Ղիպիանիի խօսքերի մէջ չափազանցութիւն չկար : Եւ, յիրաւի, վրաց գրականութեան պատմութեան ի՛նչ գիրք ուղում էք առէք, ամէն տեղ կը գտնէք Անտոնովի եւ Սունդուկեանի անունը : Զիշտ է, յաճախ այն էլ է ասւում, թէ դրանք «վրացացած հայեր» են, բայց անունները առանց յիշատակութեան չեն թողնում :

«Վրացացած հայ» խօսքի առթիւ չեմ կարող չյիշել Գէորգ Չմբկեանի գանդատը իր յուշերում («Փորձ», 1877), թէ վրացիները «Պեպո»-յի ներկայացման ժամանակ Պեպոյի դէմքին տալիս էին վրացական ձեւ, կարծես ուղելով ընդգծել, թէ դրական տիպը պէտք է լինի վրացի, իսկ բացասականը՝ հայ :

Երբ Սունդուկեանը մեռաւ, վրաց հասարակութիւնն ու մամուլը հայերի հետ համահաւասար վշտով ողբաց նրա մահը : Առաջ բերեմ վրաց բանաստեղծ Գրիշաշվիլիի խօսքերը. Սայեաթ Նովային նւիրած իր ուսումնասիրութեան մէջ՝ նա շատ ջերմ կերպով արտայայտւում է Սունդուկեանի մասին : Մատնանշելով Սունդուկեանի տաղանդի ինքնուրոյնութիւնը՝ նա հրճւում է Սունդուկեանի «Իմ մահը ե թաղումը» գրւածքի մէջ արտայայտւած հոգեկան գեղեցկութեամբ : Եւ վերջացնում է. «Մեռաւ Սունդուկեանը եւ աղօտացաւ այն հայելին, որի մէջ այնպէս գեղեցիկ կերպով արտացոլում էր Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը» :

IVII

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Իր ստեղծագործական տարիների ընթացքում Սունդուկեանի կեանքը արտաքինպէս ըստ ամենայնի չափւած ու ձեււած էր : Ցերե-

կը՝ պաշտօն, ժամը 3-ին ճաշ, ապա կարճ հանգիստ ու զրօսանք, իսկ երեկոյեան աշխատանք գրասեղանի մօտ, որ երբեմն ընդհատուում էր հիւրերի այցելութեամբ եւ բարեկամական զրոյցով թէյի սեղանի շուրջ:

Սունդուկեանի կեանքի մէջ տեղի են ունեցել մի շարք դէպքեր, որոնք որոշ տպաւորութիւն են թողել նրա հզեկան վիճակի վրա: Նախ՝ մօր մահը 1873 թ., որ նա ապրեց շատ ցաւազին կերպով:

Մանուկ օրերից Սունդուկեանը երազում էր դէթ մի անգամ ընկնել Փարիզ, որը նա սիրում էր եւ ճանաչում իր առաջին դաստիարակչուհի Տիկ. Զրպետի պատմութիւններից ու Փրանսական գրականութիւնից: Երբ եկաւ այդ երազը իրականացնելու ժամանակը, Սունդուկեանը նախ Փրանսերէն թարգմանեց «Պեպո»-ն, հոգու խորքում փայփայելով իր երկը Փրանսական բեմի վրա տեսնելու յոյսը: Թարգմանութիւնը խմբագրեց Թիֆլիսի Փրանսական հիւպատոսը, որ նաեւ տւեց յանձնարարական նամակ յայտնի թատերադիր Վ. Սարգուի վրա: Սունդուկեանի գրածքը կարդաց ինքը Սարգուն, ինչպէս նաեւ յայտնի գրագէտ Ալ. Դիւմա որդին: Դիւման մի շատ սիրալիւր նամակ գրեց Սունդուկեանին, բայց խորհուրդ չտւեց ներկայացնել՝ առաւելելով, թէ «Պեպո»-ն չի համապատասխանում Փրանսական հասարակութեան ճաշակին եւ յաջողութիւն չի ունենայ: Նամակը ծանր հիասթափում պատճառեց Սունդուկեանին:

Առաջին օրերը Սունդուկեանը պատանիի պէս յափշտակուում էր Փարիզով, հակառակ որ արդէն վաթսուն տարեկանի մօտ էր: Նա բարձրացաւ Վանդոմի կոթողը եւ Յաղթական կամարը: Անհաշիւ ծանօթութիւններ հաստատեց: Լինում էր ամէն տեղ: Բայց հազիւ երկու շաբաթ անցած, սկսեց քաշել Թիֆլիսի կարօտը: 1878 թ. յուլիս 21/9-ին նա գրում էր կնոջ՝ նամակին բնաբան առնելով Սայեաթ Նովայի ծանօթ խօսքերը՝ «Առանց քիզ ինչ կոնիմ սոյբաթն ու սաղըն. — «Առանց քիզ ի՞նչ կոնիմ Փարիզը, Սոնա ջան, իմ քաղցը, իմ նազ Սոնա ջան: Քո ձէնը, երեխանց ձէնը որ չեմ լսում, ձեզ որ չեմ տեսնում, դիմի քնթէ գուս է դալի... Մարդու աճկը վունջինչը չի կշտացնի. քանի էտի էի, հա՛յ Փարիզ ու Փարիզ, հիմի վուր էստի իմ, հա՛յ իմ Թիֆլիս ու Թիֆլիս»...

1855-ին Թիֆլիս է այցելում յայտնի ուսու թատերադիր Ա. Օստրովսկին, եւ Թիֆլիսի թատրոնում նրան հանդիսաւոր ընդունելութիւն է սարքւում: Սունդուկեանը ծանօթանում է Օստրովսկիի հետ, որը ներկայ էր գտնւել նրա թատերախաղերի ներկայացումին: Օստրովսկին ծանօթանում է եւ «Պեպո»-յի ուսներէն թարգմա-

նութեան, չատ դո՛ւ է մնում եւ տանում է հետը Մոսկւա՝ կամենալով ներկայացնել Փոքր Թատրոնի բեմի վրա: Բայց ճակատագիրը այստեղ էլ դէմ է դուրս գալիս Սունդուկեանին: Մոսկւա հասնելով՝ Օստրովսկին չատ ծանր հիւանդացաւ եւ 1866 թ. մեռաւ, ուսերէն «Պեպո»-ն էլ մնաց չներկայացած:

1888 թ. հայոց եւ վրաց Թատրոնները տօնեցին Սունդուկեանի Թատերական դործունէութեան 25ամեակը: Հանդէսը դուրս եկաւ չատ սրտագին: Երկու ժողովրդի մտաւորականները ջերմ մասնակցութիւն ունեցան տօնակատարութեան: Իսկ 1901-ին, նոյնպիսի հանդիսավորութեամբ, տօնեց «Պեպո»-յի բեմադրութեան 30ամեակը:

1890 – 1898 տարիների ընթացքում Սունդուկեանն ունեցաւ մի մեծ հիասթափութիւն եւս. ինչպէս վերեւն ասացինք, 1890-ին նա հրապարակ էր հանել «Ամուսիններ»-ը, դրական լեզուով: Այս խաղն էլ ուզում էր ներկայացւած տեսնել ուսական բեմի վրա: Թարգմանելով ուսերէն՝ նա դրածքը ներկայացրեց զրաքննիչին՝ ներկայացման արտօնութիւն ստանալու համար: Գրաքննական կոմիտէն, սակայն, մերժեց արտօնութիւն տալ, այն առարկութեամբ, որ Թատերգութեան մէջ աննպաստ դոյներով ներկայացւած է բարձրաստիճան մի պաշտօնեայ: Կոմիտէի վրա վատ էր ազդել այն հանգամանքը, որ Սունդուկեանը ինքն էլ բարձրաստիճան պաշտօնեայ էր: Գործը ձգուեց ամբողջ 8 տարի եւ միայն մի շարք ուղղումներից յետոյ արտօնութիւն տրւեց 1898 թւին: Ռուսերէնի մէջ մտցւած ուղղումները Սունդուկեանը չմտցրեց հայերէն բնագրի մէջ:

1892 թ., տեղի ունեցան կաթողիկոսական ընտրութիւններ: Թիֆլիսի Թեմի պատգամաւորների շարքում ընտրւեց եւ Սունդուկեանը, իրրեւ մշակական կուսակցութեան թեկնածու, բայց ընտրութեան ժամանակ քէ տւեց «Մշակ»-ի հակառակորդ թեկնածուին. Գր. Արծրունին խորապէս վրդովւեց եւ իր թերթում յարձակեց Սունդուկեանի վրա: Վերջինս պատասխանեց, թէ ինքը երախտապարտ է «Մշակ»-ին, եթէ իր ընտրութիւնը նրա կամքով է եղել, բայց որ եւ է յանձնառութիւն չի ստացել եւ քէ տւել է համաձայն իր հասկացողութեան ու ապառ խղճով եւ իր վարմունքը համարում է ճիշտ ու շիտակ: Այս բախումը «Մշակ»-ի հետ չատ վշտացրեց Սունդուկեանին, եւ հաշտութիւնը տեղի ունեցաւ միայն 1900-ին: Դրանից յետոյ, Սունդուկեանը «Մշակ»-ում տպեց չորս «մասլահաթ», որոնցից վերջինը իր մահւան տարին:

Ութսունական թւականներին Սունդուկեանը ինչ որ բարեկամութիւն է հաստատում Ալ. Լեպեչէինսկայա անունով մի կնոջ հետ, որի

հետ նամակագրութիւն էր պահում եւ նամակներով հայերէն գրաբառի դասեր էր տալիս: Լեպեշչինսկայան խանդավառ նամակներ էր գրում: Նամակներից երեւում է, որ Սունդուկեանին նա բնաւ չէր տեսել: Ի՞նչ էր սա՝ սիրային զգացում միայն կնոջ կողմից, թէ՞ Սունդուկեանն էլ էր պատասխանում՝ ոչինչ յայտնի չէ:

Իր կեանքի վերջին մէկուկէս տարիներին Սունդուկեանի առողջութիւնը բոլորովին խախտած էր. նա տառապում էր զառամութեան ախտով, բայց պահել էր մտքի յստակութիւնը: Հակառակ հիւանդութեան, նա, շարունակում էր աշխատել եւ գրեց իր վերջին գործը՝ «Կտակ», որ նրան յարգող դերասանները պատրաստում էին ներկայացնելու՝ գիտենալով, որ Սունդուկեանը շատ է ուզում տեսնել իր նոր գրածքի բեմադրութիւնը:

Մահւանից մի տարի առաջ, 1911-ին, Սունդուկեանը ամառն անցկացրեց Բորժոմում, ուր գրեց իր վերջին գիմումը ընտանիքին եւ հայ հասարակութեան՝ «Իմ մահն եւ քաղումը»: Այդ գրածքը այնքա՛ն անկեղծ է, այնքա՛ն սրտառուչ, որ անկարելի է առաջ չբերել ամբողջութեամբ, իբրեւ վերջաբան այս յօդւածի:

Սունդուկեանը աշխատում էր մինչեւ կեանքի վերջին վայրկեանը: Մահւան օրւայ առաւօտը, 1911 թ., մարտ 16-ին, նա յանձնեց իր երէց աղջկան «Կտակ»-ի ձեռագրի ուղղումները, որ կատարել էր մի օր առաջ:

Նրա գրասեղանի վրա, թղթերի մէջ, դտնեց մի թերթ, որի վրա գրած էին հետեւեալ կէտերը.

15 մարտի 1912 թ. Ա՛յ, էլի քանի բան ունիմ.

1) «Կտակ»-ը տեսնել բեմի վրա.

2) «Կտակ»-ը տպիլ.

3) Տպիլ Հադիդի մասլահաթները.

4) Տպիլ Վարինկի վեչերը.

5) Զրպետեանի ու նրա կնգայ պատկերները ճարել. Մադամ Դեւիլին Դորբժանսկու հանգու. ձեռին էր Տվերում.

6) Իմ կինքը գրել. էս դադա կինք ինձ ո՞վ կուտայ. Աստուծ խօմենակ ինձ համար չի պարպի:

Գ. Ս.

Կարելի՞ է երեւակայել աւելի յուզիչ բան, քան այսպիսի արժանաւոր ծերութիւնը, որ եսականութեան ստւերն իսկ չունի իր մէջ:

ԿՏԱԿ

Իմ մահն եւ քաղումը

Մնա՛ք բարով, յիս գնացի էն հանգի տիղ, վուրդանց, ինչ աշխարհը ստեղծվիլ է, ջեր ոչով չէ հիդ եկի:

Դուք լա՛ւ ըլիք, երգար օր ունենաք, ջանով առողջ ըլիք, սրտով ուրախ, հոքով հանգիստ:

Ինչ գէթ իմ արի օմքնու, խնդրում իմ բախչէ, ով ինձ է գէթ արի ու դադիլէ սիրտս, իս էլ բախչում իմ իստակ սրտով. խնայտանքը վունչիչ զնամիչ չանէ իրան իր օրումը: Ինձ թաղելիս վունչիչ թանթանէք հարկավուր չէ: Տան կարք ու սարքին ձեռը չտաք, զարթնի իմ բանելու ու քնելու օթախին, վուր դի իմ յաւիտենական քնելու գողենքը պիտի պատրաստիք: Մնացած օթախները էնէնց մնայ, վունցոր կայ, ինչրի ինձ կու թաղին, իժում դուք գիդիք:

Սիվիւր վունց մէ օթախումը չըլի ու դուք էլ, իմ աղիղ Սօֆի ջան ու սրտով սիրած վուրթիքս ու թուռնիրս (Chère Hélène), վուր իսկի էլ սիվիւր չհաքնիք, խիստ լաւ կօնիք: (Ամա խելքս իսկի չէ կտրում, թէ դաբուլ անիք): Վէնօկնիր մէ հատ էլ չըլի, վունց տանը, վունց դուսը, վունց դուք չինել տաք, վունց ուրիշիմէն ընթուռնիք. վաղօրօք էղատ հայտնեցէք, վուր ոչով չնեղանա:

Կուրօ դրէք ինձ իմ սիվ սերթուկով ու մորթէ իմ սիպտա գդաւկով. իմ թաղումի առաջ տանը վունչիչ պանիխիդիք չըլի. մենակ իմ տանու քաղանէն հերիք է, վուր եկողներու համա մէ «Հայր մեր» աւէ, վունցոր վաղ կարք էր: Ու թէ հիռավուրներն ու յադիրը իսկի էլ չնիղանան, չգան ու ամէն սահաթի, մէկ միկու իղնեն, կնգաս ու վուրթկերանցս նուրմէկանց չլացցնին, աւելի լաւ կօնին: Նրանցմէն ով ուզում է իր սրտի ցաւը յայտնի իմ դիյիթ թող իր այցետոմսը տա դռներումը կամ թէ չէ, էնդի էվէտ դաւթրումը գրէ իր անումը, վունցոր լուսաւոր յիրդերներումը ընթուռնած է:

Մոռացայ իր տիղն ասիմ վուր դադէթնիրը չլքցնիք անթիւ ու անճոռնի յայտարարութիւններով ու անտեղի խօսկերով: Ով չի գիդի, որ դիփունիդ համա, ով ինձ սիրում էր, յիս էսէնց սիրեկան ու թանգադին իմ էլի. համ էլ էտ խօսկիրը շատերը, մէկ մէկու մտիկ տալով, մինձ ու դառը, խիստ դառը կսկիծով ին յայտնում:

Մախլաս:

Իմ մահան յայտարարութիւնը գրեցէք, առանց չինո յայտնելու, էսէնց՝

Գաբրիէլ Սունդուկեան Համմալ վախճանեց (Ժամանակը) հու-

ղարկաւորութիւնը տեղի կունենայ (օրը) առաւոտեան (ժամը) հանգուցեալի բնակարանից, եւ այլն :

Ինձ թաղելու օրը մէ քահանայ ըլի մենակ — իմ տանու քահանէն — իմ առջիւր քնացող ու մէ էլ միկ տիրացու, նրան ծառայող : Ուրիշ քահանաներու, ուրիշ հոբելուրտկաններու ոչովի չխնդրիք ու չնիղացնիք (ամա ումը պիտի կանչել էյիք ու իմ ասելով չիք կանչի, իրանց ախր թամամ վջարեցէք, վուր ինձ համա չասին թէ՛ ինչ սկուպօյի մարթ է էլի) : Ծառայութենի խաչիր ու նշաննիր վունց բալչնիրով, վունց առանց բալչի իսկի չըլի :

Իմ առջիւր քնացող քահանէն ու տիրացուն սուս ու փուս գնան իրանց ճամփէն տանեմէն ինչրի եզեղեցին ու էնղանց ինչրի գերեզմանս . ճամփին վունչիչ շարական ու բարձրաձայն աղօթիկներ չըլի :

Թանգազին Սօֆի ջան ու թանգազին զաւակներս . դուք համա . չա խելօք իք էլի . դուք գիդիք, վունցոր սրտեներուդ կու զայիմ . ացնիք ինձ ճամփայ գցելիս :

Ամփոլանու ուրիշ ցերեմօնիք իսկի չըլի . իլտիմ թէ ձիաներու գլխին են բմբլէ թայգուլնիրը սարքած, վու ինձ ճիճինի է բերում . ութ համալ ու ութ կինտօ մեծրեցէք . հիրթով ճտի պէս կու թոցնին ինձ . կուլի նրանց մէջը դուրթ Պէպօ էլ ոստս դա . էտ խիստ մինձ պատիւ կուլի իմ Պէպօյի համա : (Իրանց ջափահախը, ինչ հարկաւոր է, աւելի տէք ու պակաս չէ . նրանք շատ չին ուզի) : Վի'րչը թաղեցէք ինձ, վուրդի էլ գո'ւլիք : Յիս գուղէյի իմ մօր մօղ, ամա տիղ չկայ . նրա մօտ թաղած երեխերքս թարժած չըլին : Գերեզմնիս վրայ վունչիչ արձան հարկաւոր չէ . մէ սիւքար ու իմ ջանը : Վրէն գրիւ տէք էսէնց՝

Գարբիէլ Սունդուկեան — Համմալ

Ծնւեց 1825, յունիսի 29-ին

Վախճանւեց 191 . թ . . . —ին

Թէ սրտով վրէս արձան իք ուզում ու արժանի կու համարիք, էտ արձանը, իմ փուխանակ, Պէպօյի համա կանգրեցէք, վուրդի որ կու սաղ դայ :

Սաղ բոյով կանգնած ըլի բացը պատվանդանի վրա իր հաքուստով, գզակը ծածկած, մէ ձեռին Արութինի բարաթը, մէկէլ ձեռքով վրէն գրածն ըլի ցույց տալի նրան, վուր գլխաբաց ու սերթուկով սիւերես կանգնած է կշտին : Տակս, պատվանդանի վրայ գրած ըլի մենակ էս խօսկերը՝

Պէպօ՝ «էս քու կոտրած ձեռով չի'ս գրի' . . . »

էն արձանն ու պատվանդանը թուջեմէն ըլի ածած ու շինած . վրէն վունց մի տեղ իմ անումը չյիշիք :

Իմ ցանկութիւնը էն է մենակ , վուր դիւտունի սրտումն ու մըտկումը հիգնուհիւր աւելի ու աւելի հաստատուի էն հասկացողութիւնը (ու գլխով հաստուի էն միտկը) թէ հաշա ուտիլը մինձ ամութ բան է մարթու համա ու ով իր պարտկը չի ճանչնա , տւած խօսկը չի կատարի , իր ձեռք քաշած թուխտը կու ուրանայ , նա մարթ չէ , ինչքան գուղէ բացը ըլի կանգնած մարթկերանց մէջ :

Գանք հիմի ասածներուս կատարելու վրա :

Պէտքի արձանը շատ հեռու բան է . էստու համա ոչով չնեղանաք հիմի ու անմիջ ժամանակ չկորցնիք :

Իմ թաղումին ինչ փուղ պէտք գա իմ պարտկն է , էստու զահրը գնիկս ու վուրթիքս կու քաշին էն պստիկ կարողութենեմէս , վուր թողնում իմ նրանց համա :

Քելեխ – մեկեխ իսկի հարկաւուր չէ . էն օրւան ախկըտներու ճաշի փուղը իմ տանեմէն կու տաք Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան նրանց բաժնելու :

Մնաց իմ թաղումի կարք ու սարքի կատարելը . վունցոր գրել իմ էստի վերիւր : Սրա համա յատուկ խնդրում իմ «Մշակ» լրագրի յարգելի խմբագրութենին , իմ սրտակից բարեկամներուս , աչկիս լուս կնդաս ու վուրթկերանցս աշխտին ճշտութենով գլուխ բերեն ասածս ու խնդրածս :

Մնա՛ք բարով :

Մնա՛ս բարով , թանգագին իմ Սօֆի ջան :

Մնա՛ք բարով թանգագին զաւակներս :

Մնա՛ք բարով սիրելի բարեկամներս :

Մնա՛ք բարով սիրելի մարթիք , ինչ ասկի , ցիղի ու հաւտի էլ ըլիք :

Մնա՛ս բարով , իմ սիրած Թիֆլիս քաղաք :

Մնա՛ս բարով սիրելի ու պաշտելի ասկ . Աստուձ վաթանիդ արժանի անէ :

Դիւտունիդ սերը սրտումս խուրը թաղած տանում իմ հիդս :

Մնա՛ք բարով :

Գաբրիէլ Սունդուկեան – Համմալ .